

Oda hívta meg barátját, hogy jó házi kosztal táplálja, s kellemes pihenést biztosítson neki és megviselt feleségének. Egy fénykép azt ábrázolja, amint Bibó Szepezden ebédel Sárközi Márta egyik kisunokájával. A fotót Londonba is elhozta a posta, a következő kommentárral: „*Pista azért issza és nem kanalazza a levest, mert így szokta meg a börtönben, ahol csak csajka volt.*”

Illyés Gyula úgy látszik már az 1960-as években megkezdte előtanulmányait az albigensekről szóló TISZTÁK című színművéhez, s ehhez bizonyára Sárközi Márta segítségét kérte. Az Illyés-archívumban ugyanis fennmaradt egy tréfás szövegecske, amit anyám küldött az íróhoz. A két gépelt oldalon egy albigens drá mavázlat paródiája olvasható, karikírozott szereplőkkel „*François de Erdei*”-től, „*a konokul becsületes és bátor apácafőnöknőn, Flora de Illyés-en*” át „*Stephan de Bibó*”-ig. Ki ez az „albigens”, s mi lesz a sorsa a képzelt dráma végén? Ő „*az igazság, az emberség lovagja, harmadikutas, nagy gondolkodó és szent ember. Minden időben üldözik és elnyomják. Végül máglyára vetik, reménytelenül tisztességes feleségével együtt.*”

„*Marthe de Sárközi*” sorsa e szkeccs szerint nem kevésbé tragikus. A párkáknak persze kevés érzékük van a satíra iránt. Az irodalom támogatójának, a rászoruló önzetlen támogatójának Bibó István kiszabadulása után már csak három éve maradt, hogy barátságát megossza azokkal, akiket szeretett.

Gyáni Gábor

AZ ASSZIMILÁCIÓKRITIKA BIBÓ ISTVÁN GONDOLKODÁSÁBAN

Általában mindenki egyetért azzal, hogy az 1948-ban megjelent ZSIDÓKÉRDÉS MAGYARORSZÁGON 1944 UTÁN című Bibó-esszé az eddigi legmélyebb elemző számvetés a címben foglalt problémával. Ritkán esik szó róla, hogy Bibó szemléletet váltott volna ebben az írásában, szakítva 1944 előtti meggyőződéseivel vagy azok java részével, már ami a zsidókat, a zsidókérdést, az antiszemitizmust és az asszimilációt illeti. Ez utóbbiakról, valljuk be, alig tudható valami. Huszár Tibor egyedülként vizsgálta Bibó (és egyúttal Erdei Ferenc) zsidókérdésről vallott 1945 előtti álláspontját. A szóba jövő szövegtörödékek a Márciusi Front politikai programtervezetének a részei, amelyek arra vallanak, hogy „*1938-ban [...] Bibó István is [...] magáévá tette az asszimiláció hibás premisszákon alapuló Szabó Dezső-i, Németh László-i téziseit*”.¹ Magát Bibót idézi Huszár bizonyítékképpen, aki egy 1977-ben készített életútinterjúban a következőket mondta: „*tulajdonképpen 44-ig a tárgyban való gondolkodásomban minden emberi szolidaritás mellett volt egy olyan elem, amit nem nevezhetnek vagy nevezhetek másnak, mint Szabó Dezső-i hatásnak*”.² Ez abban állt, „*hogy Magyarországon van egy tohonya magyar nemzet, amelyik meglehetősen tehetetlenül intézi és rosszul intézi saját ügyeit, és ezenközben két igen aktív és mozgékony kisebbség meglehetősen a saját kedvére rendezkedik be, a magyarországi német kisebbség és a zsidó kisebbség*”.³ 1977-ből visszatekintve Bibó meglehetősen „*elevennek*” ítélte a kérdést illető felfogását, amit az is

mutat szerinte, „*hogy 1940-ben én rendkívül egyetértőleg olvastam Németh László Kisebbségben című cikkét, amiben ugyanez a Szabó Dezső-i reminiscencia először kapott egy Szabó Dezsőnél jóval kevésbé agresszív, de abban a situációban a zsidók által sokkalta érzékenyebben fölfogott visszhangot*”.⁴

Bibó a beszélgetésben azt a kérdést is érinti továbbá, hogy később megmaradt-e ezen a gondolati vonalon, amikor a háború után részletesen kifejtette álláspontját a zsidókérdésről és az asszimilációról. A szemléletváltás tényét (vagy csupán a szándékát) emelte ki, ilyenformán: a Szabó Dezső-i „*észjárás a zsidókérdésben összekapcsolódik azzal, amit a zsidókérdésről szóló, nagy terjedelmű cikkemben azután nagyon élesen elvettem*”.⁵ Ugyanakkor, ismeri el Bibó maga is, egyéb tekintetben Németh László KISEBBSÉGBEN előadott felfogásának maradt a híve. Így járt el akkor is, amikor másik nevezetes esszéjét papírra vetette: „*egészben mint írásművet, [Némethnek] a Kisebbségben című művét szerettem, és lényegileg a Németh Lászlónak a mélymagyar-hígmagyar kategóriájának az értelmes és kevésbé emocionális és kevésbé szétfolyó szintre való emelését kíséreltem meg az Eltorzult magyar alkat című cikkemben, ahol szembe van állítva egy rossz rezsím kontraszelektív hatása, amelyik egy közösségből kiszelektálja annak a közösségnek a dolgait és gondjait jól érzékelő elemeket, és a helyükbe egy rosszul érzékelő álrealista elemet hoz elő, emögött, aki akarja, megérezheti a mélymagyar és a hígmagyar ellentétet, aminek mint nemzeti alkategóriának nyilvánvalóan semmi értelme nincsen. De így azt hiszem, hogy van értelmük*”.⁶

Nem perdöntő, hogy mit gondol egy szerző a hajdani írásait interpretálva, a múltbeli alkotói intenció emléke azonban talán figyelmet érdemel. Jó, ha tudjuk, hogy Bibó imént idézett vallomása megerősíti, sőt mi több, megteremti írásai interpretálásának a későbbi irányát. Pedig olykor talán félrevezető is lehet, ha minden további nélkül elhisszük, amit utólagos magyarázataiban a szerző sugalmaz. Bibó retrospektív megnyilatkozásai valóban hasznosak eredeti elképzelései értelmezéséhez, azonban nemegyszer tévútra visznek bennünket. Ezzel a problémával szembesülünk ez alkalommal is, amikor Bibó zsidóképét és a zsidó asszimilációval kapcsolatos nézeteit igyekszünk tisztázni, s egyúttal el kívánjuk dönteni, hogy mennyire konstans és mennyire változik az idő előrehaladtával a kérdésben elfoglalt álláspontja.

A népiek zsidó- és asszimilációfogalma

Ha összevetjük egymással Bibó különböző időpontokban írt szövegeit, arra jutunk, hogy a feltételezettnél és az általa sugalltnál is több bennük a gondolati folytonosság. Huszár számára is gondot okozott már, hogy Bibó (és Erdei) megtagadta ugyan a zsidótörvény elleni tiltakozásul kibocsátott memorandum (A NEMZET LELEKISMERÉTEHEZ) aláírását, az 1938 áprilisában írt, A ZSIDÓKÉRDÉSRŐL című és kétségkívül Bibó által jegyzett VÁZLAT némelyik megállapítása nem áll teljesen összhangban ezzel a lépéssel. A felhíváshoz való csatlakozás megtagadását kommentálva Huszár konstatálja, „*nem taktikai, hanem elvi megfontolások vezették Erdei Ferencet és Bibó Istvánt, amikor nem írták alá az említett felhívást*”.⁷ Ezeket az elvi megfontolásokat Szabó Dezső gondolati hatásának tulajdonítja Huszár. Nem hivatkozhat ugyanakkor Szabó Dezső hatására, amikor a VÁZLAT utolsó passzusát értékeli, ami így szól. „*2. Aki más emberi méltóságát megalázza, ezt nem teheti anélkül, hogy a magáét is le ne alacsonyítsa. Ez természet-törvény*”.⁸ Huszár rögzíti tehát a feltétlenül rögzítendő, nevezetesen, hogy Bibónak ez az utóbb idézett megfogalmazása „*nemcsak logikailag, de a vállalt értékszempontok szerint is*” ellentmond a VÁZLAT-ban előadott „*egész gondolati konstrukciónak*”. Ami azonban, fűzi hozzá Huszár, nem érvényteleníti a VÁZLAT fő mondanivalóját.

Megítélésem szerint Huszár nem fordít kellő figyelmet a bekezdés utolsó két mondatára, amely nyitottá teszi az értelmezést, mivel külön mérlegelést követel az előtte álló két mondatban foglaltakhoz képest, mely utóbbiról joggal állapítja meg egyébként az elemző, hogy: „a jogi pozitívizmust, a tiszta jogtant a morál, a természetjog nevében opponáló tudós Bibót idézik, s előlegezik az európai szabadság és egyenlőség eszményének rendíthetetlen őrzőjét”.⁹ Ha csupán „az európai szabadság és egyenlőség eszményének rendíthetetlen őrzőjét” idéző passzust tekintjük, valóban megelőlegezhető az 1948-ban megjelent (akkor írt) esszében kifejtett bibói álláspont. Huszár is ezt teszi. A rá következő kitétel azonban ennek némileg ellentmond. Az ugyanis így hangzik: „S ezért undorodnak olyan intézkedésektől [mármint az olyanok, mint Bibó], melyek megbélyegzők anélkül, hogy hatékonyak lennének. Az olcsó sikerekre menők módszere ez.”¹⁰ Magyarán: az is baja továbbá a zsidótörvénynek, hogy nem orvosolja a ténylegesen létező gondokat (nincs gyakorlati haszna), látszatin-tézkedés csupán, holott van vagy lenne éppen mit orvosolni. A zsidókérdés ugyanis reális és feltétlenül kezelendő kérdés.

Ezt az értelmezést támasztja alá a VÁZLAT egy korábbi gondolatmenete is, ahol Bibó kifejti: a zsidók jogi diszkriminációja a „nem termékeny antiszemitizmus” megnyilvánulása. Nem tagadja ugyanakkor, hogy ő maga is ellenségként (még ha csak silány ellenségként is) tekint a zsidókra. „KULTÚRA Ez a zs. kérdés centrális pontja, nem a hatalmi kérdés. A saját országunkban vagyunk-e még? Nem. [...] A fődolog nem az, hogy ne legyünk antiszemita. Sőt nagyon is nyugodtan legyünk azok. De ne hagyjuk, hogy ebben olyanok segítsenek, akik ettől nem szűnnek meg ellenfelek lenni.”¹¹

A harmincas évek végén Bibó osztozott a népi írókkal és szociográfusokkal a zsidókérdésről vallott felfogásukban. Annak mélyén a kiáltó társadalmi egyenlőtlenségek heves kritikája bújt meg, ami a paraszti nyomor (földnélküliség, a falusi szociális gondoskodás, valamint az agrárszegénység érdekvédelmének a teljes hiánya s persze a rendies úr-paraszt viszony) és a társadalmi kiúttalanság nézőpontjából vetette fel az égető szociális és politikai kérdéseket. Értelmezni igyekezvén Bibó idézett kijelentését, hogy ti. legyünk vagy ne legyünk antiszemita, elsőként megállapíthatjuk: éles kapitalizmuskritika nyilvánult meg benne. A VÁZLAT szövegénél maradván ezúttal, így hangzik a Bibó „antiszemitizmusába” csomagolt kapitalizmusellenesség. „Nem termékeny antiszemitizmus az, amelynek alapján néptől éppoly távoli főfunkcionáriusok vagy jelöltek ama keserve rejlik, hogy miért van nekik kevesebb, mint a zsidó váll. igazgatóknak.” A keresztény őrségváltást szorgalmazó (és végrehajtó) korabeli politikai antiszemitizmus ezen elutasítása mögött a népi írók ama közös meggyőződése tapintható ki, hogy a társadalmi igazságtalanság fő vonala a nagybirtok (és a hozzá hasonló nagytőke), valamint a kiemmizett nép (a parasztság) között húzódik. „Keresztény nagybirtokos éppúgy szipolyoz, mint a bank, keresztény exportőr etc. Miért, mert a főszakadék úr és paraszt közt van. Paraszti bölcsesség: a zsidók az urak oldalán vannak.”¹² Az antiszemitizmus, eszerint, az úrelleenség egyik vonatkozása csupán, s ez az, ami a népi írói és szociográfusi kör és egyúttal Bibó akkori társadalomszemléletének talán a legfontosabb közös nevezője.

A VÁZLAT egy későbbi pontján Bibó ugyanakkor kijelenti, a zsidókérdés „centrális pontja” valójában nem politikai és még csak nem is gazdasági, hanem kifejezetten kulturális természetű. Feltehetően azt érti ezen, hogy a kultúra területén okoz *önmagában véve* súlyos „problémát” a zsidók magyar társadalmon belüli jelenléte, sajátos elhelyezkedése és feltűnő aktivitása, amikor tehát nem más szerkezeti gondokkal (amilyen a tulajdon igazságtalan eloszlása) egybefonódva teremt nyilvánvaló feszültségeket. Itt az idő, hogy figyelemben részesítsük Németh Lászlónak a zsidókérdést, valamint az asz-

szimulációt illető korabeli elképzeléseit, amelyek közvetlenül hatottak mind Bibóra, mind Erdeire.

Intenzív kutatói érdeklődés övezte a múltban és övezi ma is Németh érintett gondolatait. Rendszerint úgy vetődik fel az itt sürgősen megválaszolendő kérdés, hogy antiszemita volt-e Németh László. Ezt firtatva Némethnek főként azokat a harmincas évek végén és a háborús években (a SZÁRSZÓI BESZÉD) keletkezett szövegeit vizsgálják, melyek központi eleme a zsidókérdés és az asszimiláció vitatása. Ha ezúttal csupán az utóbbi egy évtized szakirodalmi terméséből válogatunk, akkor elsőként Gyurgyák János nagyszabású könyvét említhetjük, melyben külön fejezet szól NÉMETH LÁSZLÓ ZSIDÓ-SZEMLELETÉRŐL.

Gyurgyák nem tekinti antiszemitának a „külön zsidó sorsközösség eszméjeként” elhíresült Németh-féle elgondolást, noha elismeri: „kétségkívül vezethet antiszemita nézetekhez is” (?).¹³ Persze szerinte sincs minden rendben a Németh László-i modellel, a „tömérdek problémát okozó terminusokkal”, tekintve, hogy ezekben a szövegekben sok a „valóban rossz mondat”. Az antiszemita beállítottságú olvasók füle pedig, akik nem vagy kevéssé törődnek a cizellált gondolatmenettel, igazán az ilyen mondatokra nyílik ki.¹⁴

S ahogyan szinte mindenki, Gyurgyák is hozzáfűzi mindehhez: rossz időpontban, a zsidótörvények és a zsidóüldözések idején hangoztatta Németh ezeket a nézeteit.

Németh „zsidószemléletének” ebből a bemutatásából és értékeléséből annyit tudunk meg csupán a cizellált koncepcióról, hogy Németh szerint nem talál, nem találhat egymásra a külön zsidó és magyar sorsközösség, következésképpen „szellemi-intellektuális téren a két szellemiség között küzdelem zajlik a hegemoniáért”.¹⁵ Elsikkad viszont annak konstatálása, hogy az Ady-bírálatba csomagolt (KORROBORI) gondolatmenet sugalmazása szerint a zsidók eleve asszimilálhatatlanok, s egyúttal képtelenek az asszimilációra. Erről szól valójában a KISEBBSÉGEBEN vezérgondolata.

Árnyaltabb megközelítéssel szolgál Ungvári Tamás, aki megállapítja: az asszimiláció megtorpanásából okulva „Németh László az 1930-as évekre új asszimilációs szerződésben gondolkodott, egy friss sorsközösségben a zsidóság meghatározott csoportjával”.¹⁶ Ungvári úgy találja, a hazai zsidóság három kategóriáját azonosítja Németh e javasolt új alku fényében. Az egyik típust az agresszív, a „shylocki” zsidóság képviseli, amely privilégium gyanánt használja fel a műveltséget valamilyen „új nemesség” státusának az elérésére és fenntartására. A zsidóság egy másik típusa a magyar közösséghez lojális zsidóban ölt testet (Szerb Antal ennek a modellje), amely alkalmazkodni kíván, és ennek érdekében gazdagítja a maga módján a nemzeti közösség kultúráját. A harmadik zsidó csoportot (Pap Károly képviseli ezt az utóbbit Németh szemében) azokkal veszi egynek az író, melynek tagjai idegenül érzik magukat a hazában, belefeledkeznek népük múltjába, és mélyen átérzik a zsidó történelmi sorsot; magára a befogadó nemzetre pedig úgy tekintenek, mint ami menedékkül szolgál számukra a hosszú bolyongást követően. Németh, furcsamód, ezzel az utóbbi zsidó típussal lát egyedül esélyt a nemzeti integrációra. Ungvári nem foglal végül állást Németh antiszemitizmusának a megítélésében, és a Németh-féle zsidó és magyar sorsközösség fogalmát sem elemzi különösképpen.

Monostori Imre elemzése mélyebb az előbbieknél. A szerző megállapítja: az asszimiláció lehetőségének a feltételét Németh az egyes közösségek saját történelmi sorsa által meghatározott alkathoz köti. Monostori rámutat, történelmileg konstituálódó alkatok feszülnek Németh szerint ily módon egymásnak, amikor a modern korban napirendre kerül az asszimiláció ügye. Miután azonban ezek az alkatok nem férnek össze egymással, semmilyen valóságos esélye sincs az asszimilációnak. Hiszen „ez az alkat rendszerint

(*de nem törvényszerűen*) nem lehet azonos egy másik sors *által évszázadokon (évezredek) át formálódott lelki alkattal*”.¹⁷ A zsidó, a magyar stb. alkat változatlanosságát feltételezve, esszenciális kategóriaként kezelve alapozza meg Németh – Monostori szerint – az asszimilációval kapcsolatos kétélyeit; s éppen ezen az alapon értékeli oly nagyra Pap Károlyt, akiben Németh szerint megtestesül a zsidó-magyar keveredés vagy elegy optimális, egyedül egészséges válfaja. A zsidókkal szembeni ellenérzése pedig abból fakad, hogy miközben a zsidók átmentik az asszimiláció során levethetetlen sorsukat, idővel ők lesznek a más sorsú (más alkatú) magyar kultúra (mindenekelőtt az irodalom) meghatározó tényezőivé, ami azonban a másik fél számára egyszerűen elfogadhatatlan. Némethnek a tárgyban írt első megnyilatkozása, az *EMBER ÉS SZEREP* eredeti, a *Kalangya* című folyóirat 1934-es számában olvasható szövegében a következő szól erről: „Egy helyére szorított és képességei és problémái irányában bontakozó magyar zsidó irodalmi [sic!] szerencse; egy ránkburjánzó, bennünket is elhamisító zsidó magyar irodalom: csapás.”¹⁸

Nem célunk, hogy Németh felfogását egybevevessük a „valósággal”, és ezek nyomán értékeljük a koncepciót. Azért idéztük fel csupán a recepció tükrében Németh nézeteit a zsidókérdésről és az asszimilációról, hogy érzékeltessük azt a gondolati miliót, amelyben Bibó és a hozzá oly közel álló népi írók és szociográfusok eszmélkedtek. Megjegyezhetjük azonban, hogy Németh fogalomalkotása – a racionális diskurzus szempontjából – erősen kifogásolható. Monostori sem hallgatja el kritikai véleményét: „*minthogy csak alig megfogható, alig definiálható szellemi-lelki, magatartásbeli jelenségekről van szó (amelyek maguk is folytonosan változnak, folytonosan »átmeneti« állapotban vannak), a Németh László-i asszimilációkép óhatatlanul magán viseli tárgyának, magának az asszimilációnak a jellemzőit. Azt ugyanis, hogy főként csak érzelmi benyomásokra, szubjektív útéletekre támaszkodhat, tényszerű érvekkel alig, tudományos bizonyító erővel pedig egyáltalán nem rendelkezik*”.¹⁹

Amikor nemzetkarakterológiai ismérvekkel ragadja meg Németh a magyar és a zsidó sorsot, a magyar és a zsidó szellemet, semmilyen különösebb konkrétummal nem szolgál az örök magyar és az örök zsidó alkat empirikus tartalmát illetően. Teljes joggal nevezi tehát Monostori Németh konstrukcióját „*ingatagnak*” és „*könnyen sebezhetőnek*”, amely mégis alkalmas arra, hogy rá lehessen ütni hirdetőjére a fajiság mítoszát vallók bélyegét. S maga a vád nem is egészen alaptalan. Az abszolút kulturális tartalmak változatlanosságát, történelmi állandóságát posztulálva, majd kikiáltva a modern (a polgári és nemzeti) társadalmi folyamatok normatív szabályozójának, vésszen közel kerül az író a német eredetű völkisch-népiségtörténeti gondolatrendszerhez, amely kedvező táptalaja volt a náci faji ideológiának. Mely utóbbi messze nem azonos persze Németh felfogásával. Németh ugyanakkor szintén és gyakran él a biológiai retorika és metaforika használatával,²⁰ amelynek a faj (mint közösség) a legfőbb referenciája; a faj (etnikum) elviekben történeti entitás ugyan, végső lényegében azonban a történelmen kívüliként vagy fölöttiként elgondolt nép idealizálása.²¹

Többekre is hatott akkoriban a népi írók és szociográfusok közül Németh László Szabó Dezső-sként azonosítani szokott nemzet- és zsidófelfogása. Kézenfekvő példa e tekintetben Veres Péter, akinek az alföldi parasztságot esszenciálisan képviselő *ridegparaszt* népnemzeti alkatáról szóló eszmefuttatása nyers formában látszik feleleveníteni Németh „*cizelláltabb*” fajiságfogalmát. A történelmi sorsában egyedi ridegparaszt, állítja Veres, azokat a faji jellegzetességeket mutatja, amelyek autentikus magyar népként (népegységként) tüntetik ki őt. „*Ha az ember a városokon, különösen Budapesten, igazi ma-*

gyarokat akar látni, akkor ezeket csak jellegzetesen falusi származásúakban, csendőrből, rendőrből, postásból, vasutasból láthatja. A városi kispolgár jórészt zsidó, német, szláv stb., mindenestre idegen keverék. Egyelőre csak a nyelve magyar, már annyira, amennyire a jasszos és üzleties nyelv keverékéből származott nyelv magyar lehet. Ellenben tény, hogy testi megjelenésében is egészen más, mint az alföldi magyar.”²² Ne gondoljuk azonban, hogy Veres kivételnek számított a népi írók körén belül a maga kétségkívül szélsőséges felfogásával.

Itt van többek között Erdei Ferenc, Bibó legközvetlenebb barátja, aki sokban osztozik ugyan Veres Péter parasztszemléletében, mégsem gondolja úgy, hogy a nemzet a parasztságban inkarnálódik. Erdei megállapítja, a parasztság zárt autark világa akként foglal helyet a polgárral szemben álló *nemzeti társadalomban*, hogy mintegy a nemzet alatt éli a maga sajátos életét.²³ Felmerült újabb egy olyan álláspont is, hogy talán nem is Németh László, hanem Erdei Ferenc volt Szabó Dezső leghűségesebb tanítványa, tekintve, hogy Szabó és Erdei szemében egyaránt a parasztság számít a nemzeti lét egyedül autentikus képviselőjének. Sőt, állítja Bognár Bulcsu egy minden szöveges bizonyítást nélkülöző írásában, Erdei olykor el is túlozza az eredeti Szabó Dezső-i eszmét. Ha felfedezhető egyáltalán különbség közöttük, akkor az „*inkább a Szabó Dezső-i felfogás amúgy is gyakran túlfeszített tartalmainak egyfajta [Erdei által véghezvitt] radikálizálásként értelmezhető*”.²⁴ Ez a tézis nem tűnik különösebben megalapozottnak, ezúttal azonban nem térhetünk ki a kritikájára, mert az eltérítene bennünket a gondolatmenet fő irányától.²⁵

Amikor Erdei megkonstruálja a kettős társadalom modelljét, úgy állítja szembe egymással a két külön strukturális egységet, hogy egyik felét „*nemzetinek*”, a másikat pedig „*polgárinak*” titulálja. A név önmagában is minősít, nem is szükséges sok szót vesztegetni ezért a dologra. A megkülönböztetés forrása a történetiség ténye, annak megléte vagy hiánya. A történeti folytonosság teszi úgymond nemzetivé az államot, az egyházat és az uradalmat, vele együtt a hozzá tartozó egzisztenciák különböző csoportjait (az arisztokráciát, az úri középosztályt, a nemzeti kispolgárságot); a történetiség hiánya vagy annak hézagossága alapján sorolja ugyanakkor Erdei a polgári társadalom fogalmához a kapitalista vállalkozást, a kisipart és kiskereskedelmet, a szabad értelmiségi pályákat, valamint a bennük tevékenykedő egzisztenciák tömegeit (a polgári arisztokráciát, a polgári középosztályt, a kispolgárságot és a munkásságot). A polgári létformák és a velük összefüggő intézmények mint történetietlen képződmények a zsidó jelenlét túlsúlyával párosulnak. „*Miután pedig a magyar kapitalizálásban a zsidóságnak volt döntő szerepe, a vállalkozás zsidó pálya is egyúttal. A polgár alakjában külön jelző nélkül is ott van a magyar társadalomban a zsidó minősítés, akár valóban zsidó az illető, akár nem. Maga a pálya ilyen, s a jelzőnek már nem is csak népi, hanem foglalkozási-társadalmi értelme is van. Ugyanígy értelemben polgári pálya az az értelmiségi foglalkozás is, amely a vállalkozás keretei között képződött ki. A vállalati tisztviselő, a magántisztviselő éppen úgy zsidó polgári pályának számít, mint a vállalkozó.*” Sőt mi több: „*a munkásság sem »magyar« foglalkozás volt még a közelebbi múltban is, hanem jövevényeknek az összeverődése és osztálytudatos szervekedése, jó részben zsidó vezetőkkel. Maga a munkásság azért nem minősül zsidó pályának, [mert] a valóságban csak töredék benne a zsidóság képviselete, ellenben a zsidóság polgári társadalomhoz kapcsolódó és annak a vezetése alatt álló tömegnek tekinti a történelmi társadalom*”.²⁶

Felvethető ugyanakkor, hogy Erdei társadalmi imázsokról, újabb terminológiával élve, társadalmi imaginációkról és nem magáról a tárgyi valóságról beszél. Számomra úgy tűnik azonban, hogy Erdei többnyire hitelt ad ezeknek az imaginációknak a tárgyi

valóság hű leírását tekintve. Nincs azon tehát különösebb csodálkoznivaló, hogy alig néhány évvel az idézett sorok rögzítése előtt, tehát a harmincas évek végén is éppúgy vélekedett a zsidókérdésről, mint tette 1943–44-ben. Erdeinek a kérdéssel kapcsolatos ambivalenciáját Huszár Tibor érzékelteti a zsidóként üldözött barátal, Sárközi Györggyel folytatott levelezését elemezve. Így foglalja össze a tanulságait: Erdei „*egyrészt tudta, hogy a humanizmus, a demokratikus értékek vállalása e helyzetben [a zsidótörvények korában] egyértelmű és fenntartás nélküli tiltakozást igényel, másrészt állásfoglalását még mindig motiválta az a vélekedése, hogy a zsidóság visszaszorításának nyilvános elítélése az egész zsidóság, tehát a zsidó tőkés és bérlők érdekeit is szolgálja, s ennyiben árt a szociális igazságosságna*”.²⁷

Ekként fogta fel tehát a Bibó közvetlen személyi és szellemi környezetét képező népi írói kör a zsidókérdést és a zsidó (és német) asszimiláció ügyét. Pontosán nem tudjuk, hogy mi volt vagy mi lehetett Bibó e kérdésben elfoglalt álláspontja. Az a kevés, ami ismert erről számunkra, arra látszik utalni, hogy hozzájuk hasonlóan vélekedett ő is. De vajon meghaladta-e utóbb ezt az álláspontját, és ha nem, hogyan tartotta fenn gondolkodói folytonosságát?

Bibó zsidóképe

Mielőtt elmélyednénk az 1948-as Bibó-szöveg elemzésében annak érdekében, hogy válaszoljunk a kérdésre, futó pillantást kell vetnünk egy valamivel később keletkezett Bibó-szövegre, amely röviddel szerzőjének a halála előtt, 1978 júniusában készült. A LEVÉL BORBÁNDI GYULÁHOZ címen ismert s csak jóval később napvilágot látott terjedelmes írásról van szó, amelyben Bibó kommentálja a nyugat-németországi emigrációban élő Borbándi Gyula német nyelven megjelent munkáját.²⁸

Amikor Borbándi évekkel később az Egyesült Államokban kiadta munkája átdolgozott magyar nyelvű változatát,²⁹ a könyv előszavában utalt Bibó Istvánnak, a magyar népi mozgalom legjelentősebb gondolkodói egyikének a fontos hozzászólására. A ZSIDÓKÉRDÉS ÉS ANTISZEMITIZMUS című fejezetet tekintve kitűnik, Borbándi maradéktalanul, mondhatni, szolgálai megfogadta Bibó kritikáját. Az alig több mint négy oldal terjedelmű alfejezet az ennél hosszabb idevonatkozó levélbeli szöveg pusztá átvétele. Bibónak ez az írása Borbándi Gyula amerikai kiadású könyvét követően látott egyébként csupán napvilágot először még külföldön, majd 1986-ban itthon is Bibó válogatott tanulmányai között.³⁰

Azzal kezdi Bibó a Borbándi könyvéhez fűzött észrevételeit, hogy antiszemitizmussal szokás ugyan megvádolni a népi mozgalmat, ezt a vádat azonban ő nem fogadja el. Borbándi nem fordít szerinte kellő figyelmet a kérdés megvilágítására, és csak kijelenti, a vád alaptalan. „*Ez így lényegileg igaz, de a dolog nem ennyire egyszerű*” – fogalmaz Bibó.³¹ Mindenekelőtt azért igaztalan a vád, mert nagy különbségek álltak fenn e téren a mozgalomhoz kötődő írók és gondolkodók között. Erdélyi József például „*látványos módon*” átlépett a hitlerista táborba, és a költőnek ezt a lépését a többiek kifejezetten árulásnak tekintették. De nem is ez a lényeg, hanem főként az, hogy mi rejtőzik valójában az antiszemitizmus vádjának a mélyén.

Bibó kijelenti: „*a népi mozgalom vezető tagjainak, csaknem mind[nek] volt a zsidókérdésben olyan állásfoglalása, amely nagyon árnyalt, nagyon sajátos volt, egyik esetben sem antihumanus, de csaknem minden esetben eltért mind az életbevágóan érintett zsidóság, mind egy filozofikus humanizmus általános elvárásaitól*”.³² Nem meríti ki azonban szerinte az antiszemitizmus fogalmát a zsidók „*nem szeretése*”, noha az éppoly szörnyű, mint amilyen szörnyű egyébként a szélsőséges nacionalizmus számtalan más megnyilvánulása.³³ Meg kell

ettől különböztetni, „a zsidósággal szemben való etnikai különbségtudat[ot], a zsidóságnak más etnikumként való kezelését”, ami „valami teljesen magától értetődő dolog” a paraszti társadalmakban, ugyanakkor azonban „nem kapcsolódik szükségképpen ellenségességgel, hanem öszszekapcsolódhat a legteljesebb jóakarattal és kölcsönös szeretettel is”.³⁴ Bibó kiemeli tehát, hogy egynéhány kivételtől eltekintve (Erdélyi József) „az etnikai különbségtudat lényegileg megvolt a magyar népi mozgalom minden paraszti származású tagjánál, tehát megvolt Veres Péteren és Sinka Istvánon kívül Erdei Ferenccben, Darvas Józsefben, sőt rendkívül kedves és barátságos formában Tamási Áronban is”.³⁵ Az „érzékeny asszimiláns” szempontjából ez persze éppúgy tisztító megnyilvánulás, mint maga a nyílt antiszemitizmus. S ne feledjük ugyanakkor a Szabó Dezső-i álláspontot sem, amit Németh László képviselt eminens módon a népi írói mozgalomban, de Féja Géza és Kodolányi János is ehhez hasonló módon gondolkodott. Bibó a saját bevallása szerint ahhoz a Németh Lászlóhoz állt igen közel, aki teljes meggyőződéssel vallotta, hogy a nagy tömegek asszimilációja feldolgozhatatlan feladatnak bizonyult a magyar nemzet számára. Így olyan helyzet keletkezett végül, amely lehetővé tette, hogy az asszimilánsok megmaradjanak a saját világukon belül. Ennek a tapasztalatain okulva veti fel Németh a kérdést illetéknéppen: „Hogy veszett el magyar a magyarban? [...] Mert ha igaz, amit látnunk adatott, ez történt: a magyarság elveszett abban, ami annak mondta magát, s most, amikor a történelem keresni kezdi: alig halljuk a szavát.”³⁶ A népi írók többsége, ez Bibó véleménye a kérdéstről, az etnikai nacionalizmus befolyásának engedve idegenkedett a zsidóktól, és ettől indítatva tette magáévá azt az asszimilációkritikát is, amely a történelmi sorsközösség, a változatlan kulturális alkat fogalmát abszolutizálva zárta ki a zsidókat is magába foglaló nemzeti integrációnak a pusztta lehetőségét.

Nem biztos, hogy minden tekintetben igazat adhatunk Bibó idézett látéletének. Nem világos például, hogy miért alkot vajon merőben más kategóriát Erdei zsidótársadalom-fogalma, amely a történelmi folytonosság hiányának a bázisán nyugszik, és Némethnek a zsidó és a magyar történelmi sorsközösségről kialakított elképzelése. Hacsak nem azt értjük itt különbözőségeen, hogy Németh kifejezetten az irodalmi ízlés és a szellemi alkotótevékenység közegéhez kapcsolódva állít valamit a zsidó–magyar kapcsolatokról, Erdei viszont szociológiai tényezőkkel kapcsolja egybe a szóban forgó dualitás feloldhatatlanságát. S hol a helye vajon mindezeknek az elképzeléseknek Bibó későbbi gondolkodásában?

1948-as esszéjében Bibó kijelenti: a nemzeti asszimiláció a döntő, mert a nemzet „valóban igen erős meghatározó erejű közösség”. A nemzet azonban, saját természeténél fogva, túlzottan is elvont, mai szóval „képzelt” (Benedict Anderson) közösség, ennél fogva a hozzátartozás tudata nem adódhat közvetlenül magából a tapasztalatból, hanem az csakis a tanult viselkedés következménye lehet. Majd pedig így folytatja: „Az ilyen absztraktabb, a közvetlen társadalmi tapasztalattól távol eső közösségekhez való asszimiláció nem folyhatik pusztán azokon az absztrakciókon keresztül, amelyekben a közösséget megjelenítik, hanem szükséges, sőt sokkal szükségesebb hozzá a közösségi élet valamilyen konkrét közegében, kisebb egységében s annak valóságos életében való részvétel is.”³⁷ A megkötés értelmére néhány oldallal később derül csupán fény, amikor Bibó azt próbálja tisztázni, hogy miben rejlik voltaképpen a zsidó asszimiláció nehézsége. „Nehezítő tényezője az asszimilációnak a régi zsidó közösség kötőerejének a nagy volta, az az erős vallási, nemzeti, értelmi és erkölcsi öntudat és kultúra, mely a zsidóságnak a fölény és kiválasztottság érzését és tudatát változó eszmei megalapozás mellett is ébren tartotta. Bizonyos értelemben nehezítő tényező az erkölcsi leértékelés árnyékában kialakult zsidó helyzet lélektani terhe is, mely tovább követi egy ideig azokat

is, akiket a közösség összetartó ereje és öntudata nem fog már, sőt néha éppen azokat legerősebben.”³⁸ Mindez kedvezően hat persze az asszimiláció akarására, ugyanakkor meg is terheli a folyamatot, mivel „nem annyira vagy nemcsak egy új közösség vonzása, hanem az erkölcsi kisebbségség, születési hátrányosság és közösségi elszigeteltség terhével megterhelt régi közösség taszítása” is egyúttal.³⁹ Az endogén okok mellett „rendszerint sokkal nagyobb súllyal” hatnak ez irányban azok a külső tényezők is, amelyek a környező közösségek viselkedésében nyilvánulnak meg: „A környező közösségek ugyanis, akár inkább, akár kevésbé zártak, azért a zsidóellenes előítéletnek és a zsidóság és környezet egymáshoz kialakult viszonyának az eredményeképpen a zsidók számára mindig egy vagy több fokkal elzárkózóbbak, mint mások számára.”⁴⁰

Az ok, hogy egyesek joggal szólhatnak a „többé-kevésbé kikerülhetetlen zsidó sorsról és ebből következőleg az asszimiláció reménytelenségéről és a zsidó öntudat szükségességéről”,⁴¹ abból a széles körű tapasztalatból következik, hogy a zsidó és keresztény közösségek képtelenek feloldódni egymásban a napi életgyakorlat során; kizárt tehát, hogy élni tudnának az egymás közösségi életében való élet lehetőségével. Mindez több a pusztá vélekedésnél, a valóságot híven kifejező tudatállapot egyúttal, amely empirikusan is megállja a helyét. „Meglehetősen részletesen megfigyeltük azt a helyenként tragikus folyamatot, melynek során a zsidó helyzetek fennmaradása a zsidó magatartásformák fennmaradását okozza, viszont a zsidó magatartásformák fennmaradása a zsidóellenes előítélet segítségével a környezetben aránytalanul hátrányos reakciókat vált ki, s ezzel a zsidó sors folytatódását idézi elő, vagy abban legalábbis részes.”⁴² Jól alkalmazható tehát Bibó szerint e helyzetre a zsidó sors kifejezés, „de csak akkor, ha nem tulajdonítjuk ennek a szónak a kikerülhetetlenség értelmét sem misztikus, sem társadalmi alapon”.⁴³

Amikor Bibó közelről is megvizsgálja az asszimiláns zsidók helyzetét, akik az asszimiláció és az öntudatosodás „feleútján” állnak, az előbbieken rekonstruált gondolatot érvényesíti úgyszólván változatlan formában. A polgárosodással keletkező „aránylag nagyszámú zsidó társadalmat”, szól szemléltető példája, a „némi laza üzletféli kapcsolatokon kívül sem személyes kapcsolatok, sem erősebb iskoláztatás, sem szakmai keretek, sem különösen erős közösségi, politikai élmények nem mozdították ki lényegesen addigi emberi, társadalmi és közösségi környezetéből: élete az európai nagy világvárosokban továbbra is a maga régi környezetében folyt, a közösségi hovatartozás konkrét tapasztalatainak minden különösebb megváltozása nélkül”.⁴⁴ A hazai zsidó társadalom belsőleg meglehetősen tagolt ugyan, de „minden heterogenitása mellett is egészében túlon túl elszigetelt volt az élete ahhoz, hogy a környező társadalom megfelelő csoportjainak minden további nélkül része lett volna, s a környezet nagyobb része számára [így] egységként jelentkezett”.⁴⁵ Kétségtelen persze, hogy a zsidók (legalábbis egy részük) „a zsidó állapotból kifelé gravitált, de azt azért egészen elhagyni sem akarta”.⁴⁶ Erre vall görcsös törekvésük a polgári státusok és a szolid polgári jólét elérése iránt, valamint hogy feltűnő sietséggel váltak a szabadelvűség híveivé anélkül, hogy erőteljesebben részesedtek volna az európai tömegek gyors vagy fokozatos felszabadulásának a folyamatában; oly módon ragaszkodtak egyúttal ahhoz az országhoz, ahol éltek, hogy nem éltek benne „mindenestül” az ország közösségi tudatában, nem osztoztak „mindenestül” annak sajátos problémáit és kitzűött céljait.

A zsidósággal kapcsolatban sűrűn felhánytorgatott fenti kritikai észrevételekkel alapozza meg Bibó a következő megállapítását: „Az egész [zsidó] tömeg [...] egyike volt a leg-határozatlanabb körvonalú, legamorfabb csoportoknak.”⁴⁷ Egy részük már feladta ugyan merev vallásfelekezeti identitását, hogy kielégítse ezáltal a beolvadás feltételeként vele szemben támasztott igényeket, mégsem tűnt el ennek nyomán a népcsoport eleve adott

zártsága. „Nagyobb tömegekre nézve [...] a neológ árnyalatra való áttérés elsősorban annyit jelentett, hogy eltörli a zsidósághoz való tartozás különösen feltűnő és megkülönböztető vonásait, anélkül hogy teljesen szakítana a zsidó közösséggel.”⁴⁸ Ami nem is csoda persze, hiszen a zsidóknál, másokhoz képest, jóval nagyobb a vallási és az etnikai elemek összetartozásának a fontossága. Amikor a modern (az asszimiláns) zsidó öntudat kikristályosodik a modern antiszemitizmusra való reakcióként, akkor „a zsidók közössége, még neológ árnyalatában is, lényegesen több, érzelmileg kötőbb és közösségileg együtt tartóbb valami [...], mint amennyi kötőerőt szekularizált évszázadunkban a vallási hovatartozás jelent”.⁴⁹ Így zárja végül Bibó a gondolatmenetet. „Túl izoláltan élt [a magyarországi zsidóság] az úgyis agyontagolt és közös öntudat nélküli közép-európai társadalmakban ahhoz, hogy frázisokon és a közvetlen környezetéhez való ragaszkodáson kívül egy országos, nemzeti közösségi tudatnak túl sok tartalma lett volna számára.”⁵⁰

Az argumentációt rekapitulálva arra a következtetésre jutunk, hogy Bibó nem kizárólag a befogadó közösség zavaraihoz vezeti le az asszimiláció akadályait. Holott Kovács András éppen ezt az álláspontot tulajdonítja Bibónak abban az elemzésében, ahol az ily értelmű vélekedést alátámasztó mondatokat emeli ki csupán Bibó szövegéből. Bibó azonban ettől eltérő dolgokat is állít ebben az esszéjében. A ZSIDÓ ASSZIMILÁCIÓ MAGYARORSZÁGI FELTÉTELEINEK HAZUGSÁGA ÉS ELLENTMONDÁSAI című alfejezet első gondolata valóban egybevág azzal, amit Kovács vélelmez. „A zsidó asszimiláció magyarországi története mindennél jobban illusztrálja, hogy [...] az asszimiláció legdöntőbb könnyítő vagy nehezítő tényezője az asszimiláló közösség belső rendje és egyensúlya. A zsidókat környező társadalomnak azok a fejlődési zavarai, melyek különösen Közép-Európában, az antiszemitizmus kialakulásában olyan súlyos szerepet játszottak, döntően hatottak abban az irányban is, hogy egy nem őszinte, ellentmondó közösségi álláspont és társadalmi gyakorlat alakult ki az asszimiláció kérdésében is.”⁵¹ Később úgy folytatódik viszont az érvelés, hogy az asszimiláció hamis feltevései és feltételei magukat az asszimiláltakat is félrevezették (becsapták), mert vakon hitték, hogy valóban asszimilálódtak, legalábbis jó úton haladnak a maradéktalan beolvadás irányába.

A valóság azonban Bibó szerint más képet festett. Tény, hogy a zsidók nagy tömegei nyelviileg megmagyarosodtak, és legalábbis a népszámlálás tanúsága szerint magyarként ünnepelehtették magukat; ugyanakkor ez a tömeg „is pontosan ugyanabban a meglehetősen zárt társadalmi környezetben, ugyanabban a közbülső állapotban maradt, mint azelőtt, és valóságos asszimilációjának ugyanannyi belső és külső gátlás, nehézség és elítéllet állotta útját, mint bárhol a világon. Sőt egyes vonatkozásban még több is”.⁵² A zsidókat befogadó közeg, az asszimiláló nemzeti társadalom ténylegesen gátolta a zsidók asszimilációját, ám a zsidók maguk sem álltak egészen készen a nemzeti integrációra. Ez Bibó asszimilációfelfogásának, helyesebben asszimilációkritikájának a teljessége, és nem az, ami szerint „Bibó felfogására a magyarázatot a nemzeti közösség mint asszimiláló közösség fogalmának értelmezésében kell keresnünk”.⁵³

Kovács egy olyan meggyőződés hatására tulajdonítja a fent idézett értelmet Bibó 1948-ban megjelent munkájának, mely szerint „a magyar zsidóság strukturális asszimilációja az elmúlt száz év során végbement”. A probléma ezért akként vetődik fel számára, hogy még „nem ment végbe a zsidóság nyomtalan feloldódása az asszimiláló közegben”.⁵⁴ Megjegyezhetjük: a két állítás némiképpen kizárja egymást, hiszen a befejezett strukturális asszimiláció egyenértékű egy népcsoport „nyomtalan feloldódásával az asszimiláló közegben”, feltéve, ha úgy értjük e fogalmat, ahogyan Milton M. Gordon évtizedekkel ezelőtt bevezette (és Kovács úgy érti).⁵⁵ Ráadásul Kovácsnak a befejezett asszimilá-

cióról vallott tézise nem élvezi a társadalomtörténet-írás jóváhagyását (bár a kilencvenes évek elején a szerző rendelkezésére álló szakirodalom alapján Kovács ezt akár még így is gondolhatta).⁵⁶

Ami azonban ennél jóval fontosabb, a felidézett értelmezés annak sem felel meg, amit Bibó gondolt a kérdésről. Ha a zsidóság az asszimiláció „*feleútján*” áll, ahogyan Bibó fogalmaz, a kérdés korántsem úgy merül fel, mint Kovácsnál, aki szerint a befejezett asszimiláció elakadása (?) lenne a megfejtendő talány. Bibó álláspontja ellenben úgy szól: azért sem következhetett be ténylegesen az asszimiláció, mert „*a magyar társadalom sokkal inkább a sallangjával és külsőségeivel asszimilált, mintsem az egész közösségi, erkölcsi, szellemi magatartásával és életformájával, s amennyi asszimiláció Magyarországon történt, az tekintélyes részben nem az egész magyarsághoz – amely ebben az értelemben valóban nem létezett – , hanem annak különböző osztályaihoz, intézményeihez, embercsoportjaihoz, mozgalmaihoz, eszményeihez történt*”.⁵⁷

A zsidók és a magyarok kapcsolatából mindvégig hiányzott tehát az elemi szintű közösségi összehangolódás, ami a magyar és zsidó sorsközösségnek az integrációval szemben kifejtett ellenállásából fakadt. Ezzel ugyanazt állítja Bibó, mint amit – Németh László nyomán – korábban is már gondolt a dologról, nevezetesen, hogy az asszimiláció eleve reménytelen vállalkozás volt minálunk. Németh László 1941-es formulázásában így szólt ez a gondolat: „*Az utolsó száz évben [...] igen sokan vették föl a magyar nyelvet anélkül, hogy a magyar népről megtudtak volna valamit. Beolvadni csak ott lehet, ahol van mibe. Nálunk azonban zárt kötelekben álltak át a magyarságba idegenek, németek, szlávok, zsidók; a városokban, ahol színmagyarok csak elvétve éltek. [...] Magyarra asszimilálódni, a nagy vívódók példájából s falusi emlékeinkből tudjuk, színmagyar vidéken sem megy nagy fájdalmak, sérelmek és lázongások nélkül. Ezek az egy tömbben asszimilálódók megtakarították a szenvedést. Nekik csak egymáshoz és újságjaikhoz kellett igazodniuk. A magyarságba pedig nem is forrtak be igazán.*”⁵⁸ Látszólag nincs tehát érdemi eltérés az asszimiláció lehetetlenségéről vallott 1948-as bibói álláspont és Németh László ismert koncepciója között. Erre vall továbbá, amit Bibó az asszimiláció „*közbülső állapotában*” élő nagyszámú zsidó társadalomról szóló eszmefuttatásában kifejt, mely szerint a zsidóság „*a közösségi hovatartozás konkrét tapasztalatainak minden különösebb megváltozása nélkül*” tartja fenn korábbi emberi, társadalmi és közösségi környezetét.⁵⁹

Bibó gondolkodása e kérdés kapcsán is módosult persze az idők során. Ez leginkább abban jelentkezett, hogy Erdei hatására konkrétan több értelmet nyert számára a zsidó és magyar különállás sztereotip fogalma, konkrétan annál, mint amit Németh László formulája kínált korábban. A nemzeti sajátosságok fogalmát taglalva fejt ki például Bibó, hogy egyfelől ott vannak a tudattalan vagy azzá vált fizikai, temperamentumbeli és etnikai adottságok és összetevők, másfelől pedig ott találjuk a közösségi magatartásformákat és értékmérőket. Nem világos ugyanakkor, hogy mit kell pontosan érteni az utóbbin, mivel Bibó adós marad a fogalom tartalmi részletezésével. Később pedig így folytatja gondolatmenetét: „*a magyarságnak elsősorban az ösztönvilág és etnikum területén vannak eléggé megfogható sajátosságai*”, amelyek úgymond kirajzolják a magyarság „*egy bizonyos profilját*”.⁶⁰ Az asszimiláció folyamata valójában nem is itt, hanem a közösségi magatartásformák, szokások és fegyelem közegében zajlik, ott tehát, ahol „*a magyarság ma egyike Európa leginkább profiltalan, illetőleg az utóbbi száz évben formáját veszített közösségeinek*”.⁶¹

Ezek között a sajátos körülmények között, vonja le Bibó a tanulságot, az asszimiláció lényegében kivitelezhetetlen, mert a nemzeti közösségi magatartásformák, értékelő és

formarendszerek profiltalansága miatt az asszimilánsoknak nincs mihez asszimilálódni.⁶² Ebből fakad azután, hogy idővel ők kezdik meghatározni a nemzeti közösségi eljárásokat, értékelő és formarendszereket, és úgyszólván mintateremtővé válnak. Mindez pedig kiváltja egyesek rosszallását, a Németh Lászlót például így: „*Az asszimiláció két dolgon akadt meg: túl mohón vetették magukat [a zsidók és egyéb jövevények] a befogadók sorszónáira, kultúrára és politikára, melytől illem és vér egyaránt visszatarthatta volna őket.*”⁶³

A Bibó és Németh által vallott zsidó- és asszimilációs szemlélet közötti különbség arra szorítkozik tehát, ami nem elhanyagolható eltérés persze, hogy amíg Bibó a befogadók hibájául is felrója a dolgok ilyen alakulását, addig Németh megelégszik a zsidók faji gondolkodásának a kárhoytatásával s azzal, hogy mindazt kipellengérezze bennük, ami a saját mohóságuk rabjává tette őket.

Az így átfogalmazott Németh László-i tétel könnyen összeegyeztethető Erdei felfogásával, amely külön nemzeti és külön polgári társadalmat vizionál a befejezetlen asszimiláció eredményeképpen és egyúttal annak különös okaként. Erdeit visszhangozza Bibó akkor is, amikor így beszél: „*Ami végül a zsidóknak az ország gazdasági, politikai és szellemi életében való térfoglalását illeti, ez egyenes függvénye a magyar társadalomfejlődés megakadásának, melynél fogva a magyarság alsó osztályai, mindenekelőtt a magyar parasztság többsége teljességgel feudális-arisztokratikus keretek között rekedt meg, míg a magyarországi németiség és zsidóság a maga belső világában egy feudális elemektől mentes, lényegében polgári társadalmat alkotott.*”⁶⁴ Bibó szellemi autonómiáját mutatja ugyanakkor, hogy mindeme kísérteties hasonlóságok és egyezések ellenére számos ponton eltéréseket is konstatálhatunk Erdei és Bibó társadalomszemlélete között. Ezek az árnyalatnyi különbségek a magyar társadalomnak a modernizáció (a kapitalizmus, a polgárosodás) kihívásaira adott reakcióit (reakciókészségét) tekintve fogalmazódtak meg. De ennek a problematikának nem szentelhetünk ezúttal külön figyelmet.

*

Összegzés gyanánt megállapíthatjuk tehát, hogy Bibó ZSIDÓKÉRDÉS című izgalmas esszéjének mélyén továbbra is hat az a korábban Németh László által hirdetett, utóbb pedig Erdei Ferenc által szociológiai formába öntött erős meggyőződés, mely szerint eleve kilátástalan a zsidó–magyar összeolvadás ügye. Ha Bibó szövege sokakban mégis azt a benyomást kelti, hogy szerzőjének nincs többé köze a KISEBBSÉGBEN antiszemitagyanús koncepciójához, az egyszerre több forrásból is fakadhat. Elsőként talán abból, hogy nem mindig fogalmazott Bibó kellően következetesen a szóban forgó írásban. Másodszor és legfőként pedig abból ered ez a benyomás, hogy a felettebb önkritikus, az antiszemitizmus társadalmi felelősségét kertelés nélkül nyíltan megfogalmazó Bibó-esszé a holokauszthoz vezető *magyar út* kíméletlen bírálatával szolgál számunkra. A szerző szerint nem elég kijelenteni, hogy „*a magyar nép többsége nem üldözte és nem gyilkolta a zsidókat*”, és nem oldjuk meg a kérdést azzal sem, ha csupán „*elítéljük s esetleg megbüntetjük az antiszemitizmus megnyilvánulásait*”.⁶⁵ Bibó erős és nálunk, tegyük hozzá, szokatlannak számító késztetést érzett magában ahhoz, hogy a maga mélységében feltárja a magyar társadalom erkölcsi csődjének az okait, továbbá, hogy semlegesítse (sőt: megcáfolja) a felelősségelhárítás szokásos érveit. Feltétlenül egyetérttek tehát azzal a ma forgalomban lévő értékeléssel, mely szerint mindez önmagában véve is olyan pluszt jelent, amely a ZSIDÓKÉRDÉS című esszét „*máig felül nem múlt teljesítményé teszi*”.⁶⁶

Nem téveszthetjük azonban szem elől, hogy Bibó gondolkodásában egy és más ennek ellenére tovább élt az 1945 előtti időkből. Nem szakított Bibó egyebek közt a zsidó–magyar mint két külön történelmi entitás fogalmával sem, amit eredetileg Németh Lászlótól vett át, s amit Erdei szociológiai „átíratában” tett végül magáévá. További kérdések hosszú sorát veti fel ugyanakkor, hogy mennyiben ítélte meg helyesen Bibó és számos eszmetársa a hazai zsidó asszimiláció történeti útját, amikor elvi ítéletet alkotott az integráció tényleges esélyeiről. Ez a kérdés azonban már túl van a mostani vizsgálódás szűkebb horizontján.

Jegyzetek

1. Huszár Tibor: PÁRHUZAMOK ÉS KERESZTEZŐDÉSEK. ERDEI FERENC, BIBÓ ISTVÁN ÉS A MÁRCIUSI FRONT. Budapest–Makó, 1991. 87.
2. I. m. 87. k.
3. I. m. 88.
4. Uo.
5. Uo.
6. Uo. Kiemelés tőlem.
7. I. m. 86.
8. 84. sz. dokumentum. AZSIDÓKÉRDÉSRŐL. VÁZLAT (1938. április, ceruzával írott szöveg). In: BIBÓ ISTVÁN (1911–1979). ÉLETÚT DOKUMENTUMOKBAN. Szerk. Litván György – S. Varga Katalin. Vál. Huszár Tibor. 1956-os Intézet – Osiris–Századvég, 1995. 172.
9. Huszár Tibor: i. m. 86.
10. Litván György – S. Varga Katalin (szerk.): i. m. 172.
11. Uo.
12. 84. sz. dokumentum. (L. 8. jegyz.) 172.
13. Gyurgyák János: A ZSIDÓKÉRDÉS MAGYARORSZÁGON. POLITIKAI ESZMETÖRTÉNET. Osiris, 2001. 561.
14. I. m. 569.
15. I. m. 566.
16. Ungvári Tamás: CSALÓDÁSOK KORA. A „ZSIDÓKÉRDÉS” MAGYARORSZÁGI TÖRTÉNETE. Scolar, 2010. 358.
17. Monostori Imre: NÉMETH LÁSZLÓ ESSZÉÍRÁSÁNAK GONDOLATI ALAPRÉTEGEI. Kortárs, 2005. 79.
18. Idézi Monostori Imre: i. m. 76. A szöveg kötetbeli megjelenésekor ezt a szövegrészt Németh László elhagyta.
19. Uo. 79. Ennek jó példája a KISEBBSÉGBEN magyar irodalomtörténeti narratívája, amely semmilyen tudományos kánonnak sem felel meg, így nem is vállalható senki által racionális diskurzusként.
20. Vö. Gyáni Gábor: A TÉR NEMZETESÍTÉSE: EL-SAJÁTÍTÁS ÉS KISAJÁTÍTÁS. In: uő: AZ ELVESZÍTHETŐ MÚLT. A TAPASZTALAT MINT EMLÉKEZET ÉS TÖRTÉNELEM. Nyitott Könyvműhely, 2010. 259–261.
21. Romsics Gergely: NÉP, NEMZET, BIRODALOM. A HABSBERG BIRODALOM EMLÉKEZETE A NÉMET, OSZTRÁK ÉS MAGYAR TÖRTÉNETPOLITIKAI GONDOLKODÁSBAN, 1918–1941. Új Mandátum, 2010. 349.
22. Veres Péter: AZ ALFÖLD PARASZTSÁGA. Magyar Élet Kiadása, Bp., 1942. 18–19.
23. Erdei Ferenc: A MAGYAR PARASZTTÁRSADALOM. Franklin-Társulat, Bp., 1942. 155.
24. Bognár Bulcsu: SZABÓ DEZSŐ HARMADIKUTAS ÖRÖKSÉGE (A NEMZETI RADIKALIZMUS IDEOLÓGIUSÁNAK HATÁSA ERDEI FERENC TÁRSADALOMFELFOGÁSÁRA). *Válóság*, 2011/3. 4.
25. A Szabó Dezső-s Erdei-kép háttérben álló, Bognár Bulcsu által vallott felfogást bírálom: Gyáni Gábor: EMPÍRIA, IDEOLÓGIA ÉS TUDOMÁNY ERDEI FERENC MUNKÁSSÁGÁBAN. *Szociológiai Szemle*, 2010/4. 43–59.
26. Erdei Ferenc: A MAGYAR TÁRSADALOM A KÉT HÁBORÚ KÖZÖTT. In: Gyáni Gábor (szerk.): MAGYARORSZÁG TÁRSADALOMTÖRTÉNETE II. 1920–1944. SZÖVEGGYŰJTEMÉNY. Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995. 79.
27. Huszár Tibor: i. m. 95.
28. Gyula Borbándi: DER UNGARISCHE POPULISMUS. Schriften des Ungarischen Instituts, München, Mainz, 1976.
29. Borbándi Gyula: A MAGYAR NÉPI MOZGALOM. A HARMADIK REFORMNEMZEDÉK. Püski, New York, 1983.
30. Bibó István: LEVÉL BORBÁNDI GYULÁHOZ. In:

- Bibó István ÖSSZEJÚJTOTT MUNKÁI 3. S. a. r. Kemény István – Sárközi Mátyás. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1983. 822–869; uő: LEVÉL BORBÁNDI GYULÁHOZ. In: uő: VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK. HARMADIK KÖTET, 1971–1979. Vál. és utószó Huszár Tibor. Magvető, 1986. 295–373. A továbbiakban a szöveg budapesti kiadását idézzük majd.
31. Bibó István: i. m. (1986.) 302.
32. Uo.
33. Vagyis „nem szeretni a németeket, a franciákat, az angolokat, olaszokat, a cigányokat vagy bármilyen más nemzetet és vallani mindezekkel kapcsolatban egy sor ugyancsak nagyjából igazságtalan vagy legalábbis nem pontos általánosítást”. Uo. 303.
34. Uo. 304.
35. Uo. 305. k.
36. Németh László: KISEBBSÉGBEN. In: uő: SORSKÉRDÉSEK. Magvető és Szépirodalmi, 1989. 408–409.
37. Bibó István: i. m. (1986.) 724.
38. Uo. 730.
39. Uo. Furcsa paradoxon ugyanakkor, hogy a zsidó asszimiláció sikerességét, a magyar zsidók feltétlen asszimilációs hajlandóságát merev tézissé szilárdító Karády Viktor ezt az utóbbi tényezőt, mint „státuskompenzáló és igazoló” törekvést az asszimilációs elvárások „tülteljesítésének” tünteti fel, s ebbéli minőségében nem az asszimilációt úgymond megterhelő, hanem azt jótékonyan előmozdító körülményként értékeli. Karády Viktor: A ZSIDÓSÁG POLGÁROSODÁSÁNAK ÉS MODERNIZÁCIÓJÁNAK FŐBB TÉNYEZŐI A MAGYAR TÁRSADALOMTÖRTÉNETBEN. In: uő: ZSIDÓSÁG, POLGÁROSODÁS, ASSZIMILÁCIÓ. TANULMÁNYOK. Cserépfalvi, 1997. Főként 98–102.
40. Bibó István: i. m. (1986.) 730–731.
41. Uo. 731.
42. Uo. Kiemelés tőlem.
43. Uo.
44. I. m. 733.
45. I. m. 734.
46. Uo.
47. I. m. 734. k.
48. I. m. 735. Kiemelés tőlem.
49. I. m. 739.
50. I. m. 737.
51. I. m. 745.
52. I. m. 747.
53. Kovács András: A „ZSIDÓKÉRDÉS”. Néhány gondolat negyvenöt év után. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): A HATALOM HUMANIZÁLÁSA. TANULMÁNYOK BIBÓ ISTVÁN ÉLETMŰVÉRŐL. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1993. 203. Balog Iván szintén így értelmezte Bibó asszimilációfelfogását. Balog Iván: POLITIKAI HISZTÉRIÁK KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPÁBAN. BIBÓ ISTVÁN FASIZMUSRÓL, NACIONALIZMUSRÓL, ANTISZEMITIZMUSRÓL. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 2004. 241.
54. Kovács András: i. m. 201.
55. Vö. Milton M. Gordon: ASSIMILATION IN AMERICAN LIFE. THE ROLE OF RACE, RELIGION, AND NATIONAL ORIGINS. Oxford University Press, New York, 1964. 60–71.
56. Az újabb társadalomtörténet-írói álláspont már korántsem igazolja Kovács feltevését. Kövér György: MAGYARORSZÁG-TÁRSADALOMTÖRTÉNETE A REFORMKORTÓL AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚIG. In: Gyáni Gábor – Kövér György: MAGYARORSZÁG TÁRSADALOMTÖRTÉNETE A REFORMKORTÓL A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚIG. Osiris, 1998. Különösen 140–141; Gyáni Gábor: A POLGÁROSODÁS MINT ZSIDÓ IDENTITÁS. In: uő: TÖRTÉNÉSZDKURZUSOK. L'Harmattan, 2002. 134–148.; Konrád Miklós: VALLÁSVÁLTÁS ÉS IDENTITÁS. A KITÉRT ZSIDÓK MEGTÉLÉSÉNEK VÁLTOZÁSAI A DUALIZMUS KORÁBAN. *Századok*, 2009/3. 593–635.; Fenyves Katalin: KÉPZELT ASSZIMILÁCIÓ? NÉGY ZSIDÓ ÉRTELMI SÉGI NEMZEDÉK ÖNKÉPE. Corvina, 2010.
57. Bibó István: i. m. (1986.) 749.
58. Németh László: FAJLI HIBÁINKRÓL (1941). In: uő: i. m. 508.
59. Bibó István: i. m. (1986.) 733.
60. Uo. 748.
61. Uo.
62. I. m. 749.
63. Németh László: i. m. 457.
64. Bibó István: i. m. (1986.) 752.
65. I. m. 624.
66. Balog Iván: i. m. 206.